

Atvirumo paradigma ir liberalizmo idėjų sklaida 10-ojo dešimtmečio Lietuvos šiuolaikiniame mene

Giedrius Gulbinas

Vilniaus dailės akademija, Maironio g. 6, LT-01124 Vilnius

El. paštas giedrius.gulbinas@gmail.com

Straipsnyje aptariamas XX a. pabaigos Lietuvos politinis ir ideologinis kontekstas, kultūrinio liberalizmo idėjų sklaida ir įtaka to meto Lietuvos kultūros procesams. Straipsnio tikslas – nagrinėti atvirumo kategoriją kaip vieną iš XX a. pabaigos Lietuvos šiuolaikinio meno diskursų, atskleisti politinę ir kultūrinę atvirumo sampratos genezę bei įvardyti su liberalizmo ideologija siejamos atvirumo paradigmos manifestacijas 10-ojo deš. Lietuvos šiuolaikiniame mene. Pagrindinė šio straipsnio tezė – kultūrinio liberalizmo idėjos, kurioms atstovavo nemaža to meto akademinio humanitarinio elito dalis, buvo svarbios ir 10-ojo deš. šiuolaikinės dailės raidai. Institucinės decentralizacijos, viešosios erdvės demokratizacijos, meno sampratos atvėrimo siekiai ir uždaramo kritika buvo manifestuojama tiek tiesiogiai kūryboje, tiek fiksuojami kaip bendro pobūdžio reiškiniai.

RAKTAŽODŽIAI: kultūrinis liberalizmas, atvirumas, decentralizacija, heterogenizacija, socialinė kritika

Įvadas. Ideologinės 10-ojo deš. kultūrinio diskurso ašys

„Tuo metu, iš tikrųjų, laikas buvo be galo palankus idealistams <...>. Mes citavome ne tik George'ą Sorosą, Karlą Popperį, filosofą, kurį visada labai mėgo George'as Sorosas <...>. Visi kalbėjome apie pilietinę visuomenę, atvirą visuomenę. Niekas per daug nekvestionavo to termino. Ir man atrodo, kad paradoksas yra tas, kad visi, ko gero, tuo metu, po Sovietų Sąjungos kracho, buvo šiek tiek liberalai. Iki nusivylimo pirmuoju pasauliu, Europa, savimi.“¹

Leonidas Donskis

Visuomenės ir kultūros *pertvarkymo* diskursas yra vienas pagrindinių XX a. pabaigos Lietuvos politinio ir kultūrinio gyvenimo energijos laidininkų. Tuo metu dėl pertvarkymo principų konkuravo kelios moralinės sistemos ir vizijos, kurias Donskis yra apibendrinęs dviem kategorijomis – konservatyviuoju ir liberaliuoju nacionalizmais². Autoriaus monografijoje *Tapatybė ir laisvė: trys intelektualiniai portretai* (2005), kurioje nagrinėjama nacionalizmo samprata ir reiškinys Lietuvoje, atkreipiamas dėmesys į lokalius Lietuvos ir regioninius Vidurio Europos kultūrinės ir politinės raidos ypatumus. Tai leidžia tiksliau vertinti XX a. pabaigos Lietuvos politinio ir kultūrinio diskurso specifiką bei jo reikšmę to meto Lietuvos dailės raidai.

1 Forumo „Atkurta Lietuva – atvirėjanti, uždarėjanti?“ vaizdo įrašas [nuo 11:38]. Prieiga per internetą: <http://www.filosofija.info/kultura/atkurta-lietuva-atvirejanti-uzdarejanti-video/>

2 Donskis 2005: 16.

Monografijoje pristatomos trijų intelektualų asmenybės, kurių veikla turėjo didelį poveikį liberalių idėjų sklaidai posovietinėje Lietuvoje, o tai yra svarbios detalės siekiant suprasti kultūrinių karų Lietuvos dailėje aplinkybes 10-uoju dešimtmečiu.

Kaip jau minėta, Donskis išskyrė liberaliojo ir konservatyviojo nacionalizmo vertybines sistemas, kurios konkuravo dėl Lietuvos kultūros vizijos XX a. pabaigoje. Tokias išplėstines ir sudėtingas sąvokas autorius pasitelkia tam, kad būtų, jo nuomone, išvengta inertiškos ir banalios nacionalizmo sampratos analizuojant XX a. Vidurio Europos kultūrinę ir politinę istoriją. Pažymėtina, kad Donskio vartojama nacionalizmo samprata yra atviresnė nei nacionalizmo, kaip ideologijos³, apibrėžimas. Šiuo požiūriu jis antrina Benedicto Andersono nacionalizmo sampratai, anot kurio, nacionalizmo sąvoką vertėtų gretinti ne su „liberalizmu“ ar „fašizmu“, bet su „giminyste“ ir „religija“⁴. Sekdamas Andersonu, Donskis nacionalizmui priskiria universalumo principą: skirtingai nuo įprastai apibrėžtos ideologijos, nacionalizmas gali būti sėkmingai internalizuojamas tiek konservatyvizmo, tiek socializmo, tiek liberalizmo⁵, t. y. tuo pačiu metu jį galima lokalizuoti skirtingose politinėse ideologijose ar moralinėse sistemose. Šį nacionalizmo bruožą Donskis paaiškina tuo, kad nacionalizmas yra vienas svarbiausių tapatybės konstravimo agentų, kuris žmonėms leidžia realizuoti poreikį simboliškai dalyvauti istorinės atminties bendruomenėje⁶. Kol kas jokia ideologija ir jos vertybinė sistema nėra pajėgi visiškai pakeisti nacionalizmo pagrindais kuriamos tapatybės ir iš jo kylančios pasaulėžiūros. Kaip reiškinyje nacionalizmas yra giliai persmelkęs socialinę realybę: „nacionalizmas nėra vien socialinės realybės dalis, jis – **kuria** socialinę realybę“⁷. Tad nenuostabu, kad nacionalizmas kaip reiškinyje, ko gero, padarė didžiausią įtaką modernių laikų istorijai⁸. Tokia nacionalizmo samprata išsprendžia liberaliojo nacionalizmo sąvokos dualistinį antagonizmą.

Liberalusis ir konservatyvusis nacionalizmas: atvirumas ir uždarumas

Liberalusis nacionalizmas, anot Donskio, tai iš XVIII a. kultūros ir istorijos filosofijos sąjūdžio tradicijos išaugęs nacionalizmas, kuriam yra būdingas jautrumas *Kitam* (kultūrai, etninei grupei, individui) ir jo kaip vertybės suvokimas. Toks nacionalizmas yra **atviras** kritikai ir modernėjimui. Jo pamatinės prielaidos yra klasikinio liberalizmo vertybės, tai – asmens teisių ir laisvių pripažinimas kaip

3 *Encyclopedia Britannica* pateikia tokį ideologijos termino apibrėžimą: ideologija – socialinės ar politinės filosofijos forma, kurioje praktiniai elementai tokie pat svarbūs kaip ir teoriniai. Tai idėjų sistema, kuri siekia kartu paaiškinti pasaulį ir jį pakeisti. Prieiga per internetą: <https://www.britannica.com/topic/ideology-society> [žiūrėta 2016 11 20].

4 Anderson 1999: 21.

5 Donskis 2005: 15.

6 Ten pat: 26.

7 Ten pat: 15.

8 Kohn 2009.

aukščiausių vertybių. Liberaliajam nacionalizmui yra būdinga: demokratiškumas, kultūrinis pliuralizmas ir heterogeniška visuomenė. Konservatyvusis nacionalizmas, skirtingai nei liberalusis, aukščiausiomis vertybėmis laiko tautą ir valstybę. Toks nacionalizmas nepalieka vietos kosmopolitiškumui, daugiakultūrei politikai ir viešam diskursui, taip pat nepripažįsta modernizuojančios kritikos savo pasitelktos politikos ir kultūros atžvilgiu⁹. Tai – uždara, idealizuojanti praeitį ir suabsoliutinanti asmeninį paveldą, persmelkta nostalgijos ir sentimentalumo pasaulėžiūra. Būtent toks konservatyvusis nacionalizmas dominavo 1988–1990 m. nepriklausomybės atkūrimo diskurse. Situacija, pagal Donskį, iš esmės nepasikeitė ir po nepriklausomybės paskelbimo – Lietuvos politikoje ir kultūroje toliau vyravo konservatyvusis nacionalizmas¹⁰.

Būtina pažymėti, kad Donskio dėmesys kultūros diskursui ir nacionalizmo reikšmei XX a. Lietuvos istorijoje neturėtų būti vertinamas tik uždaros akademinės veiklos rėmuose. Neatsitiktinai jis buvo tarp pirmųjų intelektualų, kurie po nepriklausomybės paskelbimo aktyviai įsitraukė į viešą diskusiją dėl posovietinės Lietuvos kultūros ir visuomenės vizijos. Nuo pat pradžių jis kartu su kitais liberalių pažiūrų intelektualais aktyviai veikė, siekdamas prisidėti prie alternatyvos viešajame diskurse vyraujančiam konservatyviam, traumuotam, uždaram ir gynybiniam nacionalizmui kūrimo. Neatsitiktinai jis vienas pirmųjų posovietinėje Lietuvoje publikavo straipsnius atviros visuomenės klausimais¹¹.

Prielaidos atvirumo diskursui

„Jei klausama apie liberalizmo reikšmę Lietuvai, būtų galima atsakyti labai trumpai: Lietuva kapstosi iš totalitarizmo liūno, ir liberali visuomenė yra jos vienintelis orientyras.“¹²

Arvydas Šliogeris

Liberalizmo diskurso formavimasis Lietuvoje 9–10-ojo deš. sandūroje buvo kompleksiškas ir sudėtingas procesas, kuriam vienu metu turėjo įtakos tiek „Santaros-Šviesos“ kultūrinė veikla, tiek atsiveriantys specialieji literatūros fondai, tiek Gorbačiovo „glasnost“ politikos demokratinės idėjos, tiek to meto politiniame ir kultūriniame gyvenime veikusių intelektualų moralinės nuostatos. Liberalios doktrinos Lietuvos kultūrinėje ir politinėje istorijoje pradžia neabejotinai reikėtų laikyti „Santaros-Šviesos“ federaciją, kuri susibūrė 1957 m. JAV susijungus dviem lietuvių išėivijos liberalaus akademinio jaunimo organizacijoms ir kuriai ėmėsi vadovauti sociologas, tuomet dar Harvardo universiteto studentas Vytautas Kavolis.

9 Donskis 2005: 17.

10 Ten pat: 54.

11 Donskis 1990.

12 Šliogeris 1995: 360.

1959 m. federacija Čikagoje išleido straipsnių rinktinę *Lietuviškas liberalizmas*, kuri yra laikoma pirmuoju ir vienu svarbiausių liberalios minties veikalų Lietuvos istorijoje. Kaip pažymi istorikas Egidijus Aleksandravičius, egzilyje susibūrę intelektualai, negalėdami dalyvauti Lietuvos politiniame gyvenime, plėtojo kultūrinę liberalizmo versiją, savo intelektines pastangas nukreipdami arba į Vakarų politinio gyvenimo ir liberalizmo teorijos analizę, arba kūrė futurologines vizijas, kas atsitiks, jeigu Lietuva atgaus nepriklausomybę ir atsiras galimybė įgyvendinti liberalizmo projektą praktikoje¹³.

Septintojo dešimtmečio viduryje, sovietiniam režimui pradėjus ieškoti glaudesnių ryšių su Vakarais, buvo sudaryta galimybė išeiviams apsilankyti Lietuvoje. Kaip pažymi Donskis, pagrindinės lietuvių išeivijos organizacijos pasisakė prieš bet kokias keliones į Lietuvą, o „Santara-Šviesa“ čia matė galimybę. Anot istoriko Arūno Streikaus, tyrinėjusio sovietinio laikotarpio kultūrinius ryšius su užsieniu, šis atvirumo išeivijai gestas buvo gerai suplanuota režimo stiprinimo akcija, siekiant suskaldyti išeiviją, įteigti sovietinės Lietuvos kultūros progresyvumą ir pranašumą išeivijos kultūros atžvilgiu bei legitimuoti patį režimą¹⁴. Tačiau, kaip pažymi tyrimo autorius, režimas jau 8-ojo deš. viduryje ėmė suvokti, kad daugiausia iniciatyvos rodžiusi liberalioji „Santaros-Šviesos“ draugija siekė persverti šio kultūrinio bendradarbiavimo iniciatyvą į savo pusę ir pasinaudoti juo kaip galimybe ardyti režimą iš vidaus¹⁵. Apie šią „Santaros-Šviesos“ inicijuotą kultūrinę misiją labai vaizdingai yra pasakęs literatūrologas Kęstutis Nastopka: „Svarbus buvo ir Santaros-Šviesos atsigręžimas „veidu į Lietuvą“, prisiimant „krepšininkų“ (kaip sakė L. Mockūnas) misiją – krepšiais vežta literatūra. Nemažai ir aš jos gavau, ir tai esmingai paveikė mano intelektualinę biografiją.“¹⁶ Kol kas nėra ištyrinėta, kiek ir kaip ši literatūros kontrabanda galėjo veikti intelektualią mintį Lietuvoje iki 1990 metų. Anot Donskio, akademiniai ir publicistiniai tekstai apie liberalizmo filosofiją ir istoriją Lietuvoje buvo atrasti tik po 1990 m.¹⁷, tačiau yra faktų, kurie leidžia manyti, kad „Santaros-Šviesos“ liberalios idėjos darė įtaką Lietuvos intelektualams: 1990 m. Vilniaus universitete veikė liberalų klubas, kurio iniciatyva tais pačiais metais buvo įkurta partija Lietuvos liberalų sąjunga, o tarp jos steigėjų buvo filosofai Vytautas Radžvilas, Aleksandras Dobryninas, Arvydas Šliogeris, filologas Bronys Savukynas ir kt. Taip pat verta paminėti, kad Radžvilas 1989–1999 m. buvo VDA Filosofijos ir kultūros katedros vedėjas, o Donskis dėstė VDA 1990–1993 metais. Šis faktas pats savaime nėra joks įrodymas, tačiau tam tikrą simpatizavimą Donskio idėjoms tarp menininkų patvirtina jo straipsnis parodos *Kasdienybės kalba* kataloge.

13 Aleksandravičius 2012: 18.

14 Streikus 2011: 1.

15 Ten pat: 1.

16 Platelis 2011.

17 *Lietuviškasis liberalizmas*. 2 2012: 8.

Viena svarbiausių kultūrinio liberalizmo filosofijoje yra atvirumo kategorija, kuri plačiausiai ir nuosekliausiai nagrinėta ir atskleista atviros visuomenės diskurse. Šio diskurso ir atviros visuomenės sąvokos autoriumi yra laikomas prancūzų filosofas Henris-Louis Bergsonas (*Les Deux Sources de la morale et de la religion*, 1932), tačiau sąvoka išpopuliarėjo tik po Antrojo pasaulinio karo, kai austrų kilmės britų filosofas Karlas Popperis išleido monografiją „Atvira visuomenė ir jos priešai“ (*Open Society and its enemies*, 1945). Nors Popperio monografija Lietuvos akademikams buvo žinoma dar sovietmečiu¹⁸, tačiau pirmieji straipsniai, pristatantys atviros visuomenės sampratą, buvo publikuoti tik 1989–1990 metais¹⁹. Netrukus, 1990 m. spalio 5 d., Lietuvoje oficialiai savo veiklą pradėjus filantropo Geroge'o Soroso, kuris buvo Popperio studentas²⁰, inicijuotam Atviros Lietuvos fondui (ALF), ši sąvoka įgavo stiprų politinį svorį kultūros diskurse. Tačiau vienareikšmiškai teigti, kad atvirumo samprata 10-uju deš. plėtojosi tik Bergsono ir Popperio idėjų pagrindu, irgi negalima.

XX a. 9–10-ojo deš. sandūroje Lietuvos politiniame gyvenime vienas svarbiausių buvo iš Michailo Gorbačiovo inicijuotos „glasnost“ ir „perestroikos“ politikos išaugęs diskursas, kuriame atvirumo sąvoka taip pat buvo labai stipriai išreikšta. „Glasnost“ (rus. *гласность*) pirminė žodžio reikšmė yra *viešumas*²¹, tačiau kaip politinės sąvokos šio žodžio reikšmė yra daug platesnė ir istoriškai kintanti²². Gorbačiovo „glasnost“ politiką tyrinėjęs politologas Josephas Gibbsas atkreipia dėmesį, kad konkretus „glasnost“ apibrėžimas atsirado tik 9-ojo deš. pabaigoje, ir kaip vienintelį šios sąvokos apibrėžimo šaltinį nurodo „Trumpą politinių terminų žodyną“ (*Краткий политический словарь*)²³. Šio žodyno 1987 m. leidime yra pateiktas toks „glasnost“ termino apibrėžimas: „Glasnost – vienas pačių svarbiausių demokratinių principų, užtikrinančių valdymo organų darbo atvirumą ir suteikiančių galimybę visuomenei viešai susipažinti su šių valdymo organų veikla <...>“²⁴.

18 Vilniaus universiteto bibliotekoje ši knyga į fondus buvo įtraukta dar 1965 m.; monografija minima ir *Lietuviškoje tarybinėje enciklopedijoje* (1987, T. 9: 186). Pasak Jūratės Baranovos, knygą dar sovietmečiu buvo bandęs skaityti filosofas Jonas Repšys, kuris už tai nukentėjo.

19 Vienas jų paties Popperio straipsnis „Dar kartą apie atvirą visuomenę ir jos priešus“ (1988), kurį 1989 m. perspausdino rusų disidentu Krionido Liubarskio Miunchene leidžiamas visuomeninis-politinis, ekonomikos ir kultūros filosofijos žurnalas *Страна и мир* (1989, Nr. 1: 111–117). Tais pačiais metais šį straipsnį pasiskolino ir perspausdino savaitraščio *Atgimimas* priedas rusų kalba *Согласие* (1989, Nr. 13–15), kurį 1990 m. į lietuvių kalbą išvertė ir straipsnių rinkinyje *Studijuojantiems politologiją* (1990: 12–20) publikavo Algimantas Litvinas. Baranova 1990; Donskis 1990.

20 Kelner 2016.

21 *Rusų-Lietuvių kalbų žodynas*. Sud. Ch. Lemchenas ir J. Macaitis. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003: 137.

22 Kaip pažymi politologas Victoras H. Winstonas, „glasnost“ samprata vien tik Gorbačiovo valdymo laikotarpiu kito kelis kartus: vienokia ji buvo 9-ojo deš. viduryje, kitokia – dešimtmečio pabaigoje (Winston 1991: 6).

23 Gibbs 1999: 13–14.

24 *Краткий политический словарь* 1987: 89.

Tyrinėdami Gorbačiovo „glasnost“ politikos diskursą Victoras Winstonas²⁵ ir Gibbsas²⁶ padarė išvadą, kad „glasnost“ visų pirma buvo priemonė, kurią Gorbačiovas naudojo, siekdamas eliminuoti tiek savo oponentus aukščiausiuose partijos sluoksniuose, tiek ekonominėms reformoms besipriešinančius partijos narius, o programiškai deklaruojamas atvirumas neturėjo nieko bendra su Vakaruose nusistovėjusia politine ir kultūrine samprata. Winstono ir Gibbso nuomone, Gorbačiovo „glasnost“ sampratos kaita buvo taktinė priemonė kovoje dėl aukščiausių politinių valdymo institucijų kontrolės. Nepaisant šių politinės kovos implikacijų, atvirumas oficialiai buvo traktuojamas kaip demokratinis principas, kuriuo siekta ne politinės santvarkos reformavimo, bet į ekonominį efektyvumą orientuotų administracinių reformų. Tačiau, nesant aiškių „glasnost“ politinės programos nuostatų, pagrindinės šios sąvokos kategorijos – atvirumas, demokratiškumas ir viešumas – buvo laisvai interpretuojamos ir integruojamos į kitus diskursus, tarp jų ir į kultūrinį. Tokiu būdu ekonominio persitvarkymo programa Lietuvoje tapo tautinės kultūros persitvarkymo / atgimimo programa²⁷, o atvirumas Atgimimo laikotarpiu Lietuvos kultūriniame diskurse imamas traktuoti kaip abstrakti socialinė / kultūrinė norma, kurios išraiška – demokratiškas visuomenės sambūvis²⁸. To laikotarpio problemiška atvirumo ir atviros visuomenės sąvokų neapibrėžtumą, apie kurį kalbėjo Donskis, patvirtina ir polemika²⁹ dėl 1992 m. Lietuvos Respublikos Konstitucijos preambulės, kurioje įtraukta atviros visuomenės formuluotė.

Atsižvelgiant į Lietuvos politinės raidos ir informacijos sklaidos ypatumus 9–10-ojo deš. sandūroje, galima daryti prielaidą, kad Atgimimo laikotarpiu cirkuliuvisi atvirumo samprata neabejotinai buvo susijusi ir su į ekonomines reformas orientuotomis „glasnost“ nuostatomis, kurios dėl savo neapibrėžtumo buvo perkeltos ir į to laikmečio kultūros politiką. Po 1990 m. atvirumo samprata jau buvo veikiami tiek „glasnost“ palikimo, tiek liberalios minties, kurią Lietuvoje skleidė „Santaros-Šviesos“ federacijos nariai. Tačiau neabejotinai didžiausią įtaką atvirumo sampratos turiniui ir sklaidai posovietinėje Lietuvoje turėjo jau minėtas ALF ir jo mecenato propaguojama Popperio atviros visuomenės idėja.

Atviros visuomenės ir atvirumo samprata Popperio filosofijoje

„Apsuptas priešų ir pavojingų ar net priešišku magiškų jėgų, gentinę bendruomenę jis suvokia taip, kaip kūdikis suvokia savo šeimą ir namus, kur atlieka tam tikrą vaidmenį,

25 Winston 1991: 7.

26 Gibbs 1999: 12–13.

27 Kad persitvarkymo, atsinaujinimo ir atgimimo diskursai remiasi „perestroikos“ ir „glasnost“ programinėmis nuostatomis, yra pažymėjęs istorikas Nerijus Šepetys (Šepetys 2003: 225).

28 „Glasnost“ principams artima atvirumo samprata yra aptariama Romo Žibaičio tekste „Polemikos ringe“ (Žibaitis 1988: 8), kuriame kalbama apie atvirą kritišką ir savikritišką polemiką kaip visuomenės kultūrinę normą.

29 Laučius 2011.

vaidmenį, kurį jis gerai žino ir kuris jam gerai tinka.³⁰

Karlas Popperis

Atvirumas pačia bendriausia prasme liberalioje filosofijoje yra moralinė kategorija, kuri nusako subjekto santykį su jį supančia aplinka. Plačiausiai ši kategorija yra nagrinėta Bergsono ir Popperio socialinėje filosofijoje, kur ji susieta su atviros visuomenės sąvoka. Lietuvoje, kaip ir kitur, atviros visuomenės sąvoką išpopuliarino, todėl ir atvirumo sampratai didesnę įtaką turėjo Popperio politinės filosofijos idėjos. Savo atviros visuomenės sampratą Popperis aiškina pasitelkdamas antikinės Graikijos politinės santvarkos(-ų) modelį(-ius) ir šių polių raidoje kilusias socialines įtampas tarp *Anticlen Régime* (aristokratijos) ir laisvųjų miestiečių (buržuazijos). Remdamasis Platono *Respublikoje* dėstoma Platono

ir Sokrato polemika apie politinį režimą ir visuomenės laimę, Popperis padaro išvadą, kad Platono idealios politinės santvarkos samprata yra artima totalitarizmui³¹. Atviros visuomenės, kuri, pasak Popperio, gali būti apibūdinta kaip viena didžiausių žmonijos patirtų revoliucijų³², sampratos koncepciją filosofas grindžia humanistiniais Sokrato filosofijos principais, kurie, jo nuomone, yra priešingybė totalitarinei Platono valstybės sampratai ir Markso politinės ekonomikos filosofijai. Todėl Popperio atvirumo sampratą reikėtų traktuoti kaip moralinę kategoriją.

Atvira visuomenė, pagal Popperį, yra priešingybė tribalinei (gentinei) ar totalitarinei visuomenei, kurioje visus gyvenimo aspektus griežtai reguliuoja ir kontroliuoja dogma ir tabu, todėl individo atsakomybė yra minimali. Atviroje visuomenėje, kuri remiasi racionaliū santykiu su aplinka, individo asmeninė atsakomybė yra maksimali, o sprendimų priėmimas grindžiamas kritiniu, o ne dogmatiniu mąstymu. Bene svarbiausias atviros visuomenės principas yra moralinių kategorijų, tokių kaip išmintis, tiesa, teisingumas, grožis ir laimė, nesuabsoliutinimas, t. y. nepavertimas dogma. Anot Popperio, uždarai visuomenei būdingi mąstymo principai pradėjo irti tuomet,

1 pav. Deimantas Narkevičius. „Neatviros visuomenės reliktas (Atvira iš šešių)“, 1994. Spinta

30 Popper 1998: 183.

31 Ten pat: 175.

32 Ten pat: 181.

kai ėmė augti populiacija ir pradėjo plėtotis intensyvūs tarpgentiniai ryšiai (prekyba ir laivyba), kurie lėmė gentinių institucijų reikšmės mažėjimą ir leido pasireikšti individo iniciatyvai bei nepriklausomybei³³. Uždarą, magiškais tikėjimais paremtą tribalinį mąstymą keitė individualus kritinis mąstymas, nukreiptas tiek į tribalinę sąmonę, tiek į save patį³⁴.

Kita svarbi atviros visuomenės charakteristika yra jos abstraktumas. Būtent abstrakčių santykių formos, o ne realios socialinės grupės, Popperio manymu, yra modernios visuomenės pagrindas. Iš visuomenės abstraktumo kylantis socialinis diskomfortas, pasak Popperio, yra kaina, kurią visuomenei tenka mokėti už populiacijos augimą ir civilizacijos ekspansiją. Visi bandymai pasipriešinti šiai tendencijai modernioje epochoje veda tik į didesnes krizes – totalitarizmo apraiškas. Kartu filosofas pažymi, kad visuomenės polinkis į abstrakciją nėra begalinis, nes žmogui yra būdingi socialiniai poreikiai, kurių neįmanoma patenkinti visiškai abstrakčioje visuomenėje³⁵.

Remiantis šiomis atviros visuomenės idėjomis, galima apibendrinti, kad atvirumo samprata Popperio filosofijoje žymi tam tikrus kultūrinio liberalizmo paradigmos kontūrus, kai atviras kritinis mąstymas priešpriešinamas uždaram konservatyviam dogmatiniam mąstymui, akcentuojama individualios atsakomybės reikšmė, iškeliamas egalitarizmo ir individualios laisvės siekiai, remiamasi racionaliū tikėjimu visuomene ir mokslu (t. y. sudaromos prielaidos modernėjimui) bei atmetamas absoliučios moralės (tiesos, teisingumo, išminties, grožio ir laimės) siekis. Tokia pozicija, anot Popperio, yra prielaida demokratiškam sambūviui.

Atviros Lietuvos fondo ir jo kultūros programos – Soroso šiuolaikinio meno centro – reikšmė: ekonominis ir kultūrinis aspektai

Filosofas Alvydas Jokūbaitis, vertindamas ALF reikšmę Lietuvos kultūrai, yra jį prilyginęs patiems garsiausiems kultūriniais sąjūdžiams Lietuvos istorijoje³⁶. Pagrindą tokiam vertinimui galima rasti ALF veiklos ataskaitoje: per 15 veiklos metų fondas projektams Lietuvoje skyrė per 200 mln. litų, finansavo apie 400 leidinių, parėmė 5 000 Lietuvos mokslininkų, studentų ir įvairių sričių specialistų stažuotes, dalyvavimą konferencijose ir meno renginiuose užsienyje³⁷. Norint iki galo suprasti šios finansinės paramos reikšmę, būtina atsižvelgti ir į 10-ojo deš. Lietuvos ekonominę ir politinę situaciją. Atkūrus nepriklausomybę, Lietuva išgyveno sistemines politines ir ekonomines permainas: buvo reorganizuojamas

33 Ten pat: 180.

34 Ten pat: 193.

35 Ten pat: 180–181.

36 Jokūbaitis 2015.

37 Atviros Lietuvos fondui 15 2006.

valstybės aparatas, likviduojamos ar reorganizuojamos senos ir kuriamos naujos institucijos, decentralizuojama ekonomika, kuriama nauja finansų sistema ir t. t. Šis organizacinės sistemos pertvarkymas trumpuoju laikotarpiu lėmė didelį neapibrėžtumą visose valstybės funkcinėse sferose ir ženklų ekonominį nuosmukį, kuris, kaip pažymi sociologas Zenonas Norkus, per pirmus penkerius nepriklausomybės metus siekė apie 50 procentų³⁸.

Apie ALF kultūros programos dalies – Soroso šiuolaikinio meno centro (SŠMC) – ekonominę reikšmę Lietuvos dailei galima spręsti iš 1996 m. tuometinio Kultūros ministerijos darbuotojo Viktoro Liutkaus pranešimo, skaityto dailės kritikų seminare „Šiuolaikinės lietuvių dailės pokyčiai: institucinis aspektas“. Jame pateikiama informacija apie metinį 1994 ir 1995 m. LR Kultūros ministerijos finansavimą dailės parodoms, kuris atitinkamai buvo 47 tūkst. ir 79,1 tūkst. litų³⁹, kai vienos SŠMC metinės parodos biudžetas siekė apie 40 tūkst. JAV dolerių⁴⁰, t. y. per 150 tūkst. litų⁴¹. Tai buvo laikas, kai struktūrines reformas įgyvendinanti valstybė išgyveno sunkiausią etapą, kai vietinis kultūros elitas mokėsi vakarietiško veiklos organizavimo principų, o valstybinė dailės rėmimo sistema dar tik formavosi⁴². 1993–1999 m. Atviros Lietuvos fondas per SŠMC programą stipendijoms, dokumentacijai ir parodoms rengti skyrė per 800 tūkst. JAV dolerių. Ši parama ekonominės krizės laikotarpiu amortizavo sumenkusį valstybinį kultūros finansavimą. Dar svarbiau buvo tai, kad šios paramos pagrindu buvo reorganizuota kultūros vadyba. ALF ir SŠMC buvo pirmosios paramą skiriančios institucijos, kuriose buvo įdiegta projektinio finansavimo tvarka; netrukus ją pritaikė ir valstybės institucijos (LR Švietimo ir kultūros ministerija). Projektinės tvarkos principas įsitvirtino ir parodų kuravime bei kūrybinėje menininkų veikloje.

ALF įdiegtas ir propaguojamas projektinio finansavimo modelis buvo pasiskolintas iš Vakarų institucijų ir tiesioginių instrukcijų forma įdiegtas visame vykdomų programų tinkle, taip pat ir SŠMC. Šis projektiniu finansavimu paremtas vadybos modelis yra neatsiejamas nuo liberalios vertybinės sistemos, kurios įtakoje buvo sukurtas. SŠMC tinklo tikslas visų pirma buvo greitai ir efektyviai įdiegti vakarietiškus organizacinius modelius ir standartus, kurie leistų be didesnių komplikacijų kultūros sektoriui pritaikyti prie naujos politinės-ekonominės sistemos. SŠMC turėjo atlikti ne tiek rėmėjo, kiek reformatoriaus misiją. Jo metodologinis pagrindas buvo pasiskolintas iš JAV, kur projektinis kultūros finansavimas, palyginti su prieš tai vyravusiu patronažo modeliu, jau buvo įvertintas kaip demokratiškas ir efektyvus⁴³. Nors ši kryptinga veikla ir buvo

38 Norkus 2014: 73–74 (lentelė).

39 Liutkus 1996: 15.

40 1993 m. SŠMC metinio biudžeto projektas. *NDG Dailės informacijos centro archyvas*.

41 Šie skaičiai rodo, kad SŠMC parodos biudžetas buvo kelis kartus didesnis už valstybės skiriamas metines parodų rėmimo lėšas, t. y. paneigia Liutkaus padarytą išvadą, kad Kultūros ministerijos finansavimas yra šiek tiek didesnis už vienos SŠMC metinės parodos biudžetą.

42 Lietuvoje tik 1998 m. buvo priimtas Kultūros ir sporto rėmimo įstatymas.

43 Esanu 2012: 9.

paremta ideologinėmis nuostatomis, bet ne mažiau (ko gero, net labiau) čia buvo svarbus pragmatinis požiūris į politinę situaciją regione, kuris po komunistinio režimo žlugimo galėjo susidurti su dideliu nestabilumu, chaosu ar net naujų autoritarinių ir totalitarinių režimų susiformavimu, o tai iš dalies ir įvyko dalyje Rytų bloko valstybių ir nemažoje dalyje buvusių sovietinių respublikų. Pats Sorosas atviros visuomenės fondo misiją palygino su „Maršalo planu“ Rytų Europai⁴⁴.

Atviros Lietuvos fondas ir jo inicijuotos kultūros programos atliko nepaprastai svarbų vaidmenį pereinamuoju laikotarpiu. Žvelgiant iš ekonominės pusės, ši programa parėmė kultūros sritį sunkiausiu ekonominės suirutės laikotarpiu⁴⁵, iš politinės pusės – įdiegė liberaliai kultūros politikai pritaikytus kultūros vadybos principus ir taip prisidėjo prie struktūrinių reformų kultūros politikoje, vienoje konservatyviausių sričių, įgyvendinimo. Tačiau dar reikšmingesnis yra šio fondo kultūrinės veiklos palikimas. Disponuodamas gerokai didesnėmis nei valstybinės institucijos finansinėmis galimybėmis ir turėdamas efektyvią ir adekvačią to laikmečio poreikiams kultūros vadybos sistemą, fondas tapo intelektualus, inteligentiją ir menininkus mobilizuojančia jėga, kuri lėmė dinamišką Lietuvos kultūros raidą 10-ajame dešimtmetyje. Tačiau viltingu entuziazmu ir energija persmelktai to laikotarpio kūrybinei dvasiai buvo būdingas ir (savi)kritiškumo stygius. Maria Hlavajova, aptardama SŠMC veiklą Vidurio ir Rytų Europoje ir siekdama išryškinti ideologinę šių centrų reikšmę to regiono meno raidai, atkreipė dėmesį į dailės kritikoje cirkuliuojusias idėjas. Viena jų – filosofo Miško Šuvakovičiaus hipotezė apie „Soros realizmą“, pagal kurią, 10-ojo deš. Rytų ir Vidurio Europos šiuolaikiniame mene yra tam tikri bendri stilistiniai ir programiniai dėsningumai, kurie pasireiškia švelniu ir subtiliu suvienodėjimu, postmodernistinio pliuralizmo ir multikultūralizmo standartizacija ir atitinka to meto politinio liberalizmo projekto kriterijus⁴⁶. Antras atvejis, į kurį Hlavajova atkreipia dėmesį, tai – Roberto Flecko parodos „Manifesta 2“ kataloge publikuotame straipsnyje pasitelkta „tarptautinio stiliaus“⁴⁷ sąvoka, kuria siekiama apibūdinti naująjį Rytų ir Vidurio Europos meną⁴⁸. Šie pastebėjimai leidžia kelti hipotezę apie tam tikrų programinių ir stilistinių dėsningumų egzistavimą ir to meto Lietuvos šiuolaikiniame mene.

Atvirumo manifestacija Lietuvos dailėje ir kritikoje

Remiantis pateikta atvirumo sampratos, kaip kultūrinio liberalizmo paradigmos, kuriai būdingas kritiškas santykis su tradicija ir dogmatiniu mąstymu, individu-

44 Soros 1995: 66.

45 Be ALF, 10-uju deš. ženkliai finansinę paramą kultūros bendradarbiavimo projektams taip pat teikė Šiaurės ministrų taryba (iki 10-ojo deš. vidurio) ir Prancūzų kultūros centras (antroje 10-ojo deš. pusėje), kiti fondai ir užsienio ambasados.

46 Hlavajova 2005: 154–155.

47 Konceptualiai ji irgi susijusi su apšvietos idėjomis ir liberalizmo ideologija.

48 Hlavajova 2005: 155.

alumo prioritetizavimas prieš kolektyviškumą, absoliučių moralinių (estetinių) kategorijų atmetimas ir racionalus požiūris į mokslą ir visuomenę, analize, galima įvardyti meninės kūrybos nuostatas, kurių identifikavimas leistų fiksuoti šios paradigmos apraiškas 10-ojo deš. Lietuvos menininkų kūrybinėje veikloje. Bene labiausiai tiesiogiai su atvirumu (tiek „glasnost“, tiek kultūrinio liberalizmo) idėjomis koreliuoja ir 10-ojo deš. dailėje identifikuojami *institucinės decentralizacijos*, *viešosios erdvės demokratizacijos*, *meno sampratos atvėrimo* ir *uždaramo* (konservatyvumo, tradicionalumo ir metafizikos) *kritikos* kūrybinės nuostatos. *Institucinės decentralizacijos* ir *viešosios erdvės demokratizacijos* siekiai geriausiai atsiskleidžia analizuojant stichiską 10-ojo deš. dailės grupuočių steigimąsi, kuris piką pasiekė 1993–1994 m.⁴⁹, o *viešosios erdvės demokratizacijos* problema išryškėja gausiose to laikotarpio menininkų iniciatyvose, nukreiptose į viešąsias erdves, iš kurių išskirtinos Redo Diržio vienos paros meninė programa „Tiesė. Pjūvis“, organizuota Alytuje 1993–1996 m., 1995 m. vykusio trečioji metinė SŠMC paroda „Kasdienybės kalba“ (kuratorius Algis Lankelis) ir 1996 m. Kauno viešosiose erdvėse organizuota paroda „Ženklas Kaunui“ (kuratorė Judita Budriūnaitė). Tačiau charakteringiausiai ir atviriausiai atvirumo programinė nuostata pasireiškė *meno sampratos atvėrimo* siekyje ir *uždaramo kritikoje*, kurių analize toliau bus remiamasi šiame straipsnyje.

Meno sampratos klausimas yra viena pagrindinių dailės savirefleksijos kategorijų. Dešimtajame dešimtmetyje šis klausimas buvo vienas svarbiausių meninės raiškos ir dailės kritikos uždavinių. Tam tikrą šio etapo poleminės eskalacijos preliudą galima aptikti dar 9-uoju deš., tai – 1985–1986 m. betono skulptūrų simpoziumas, Mindaugo Navako, Vlodo Urbanavičiaus, Roberto Antinio, Kazės Zimblytės kūryba ir Alfonso Andriuškevičiaus tekstai⁵⁰. Tačiau po 1990 m. vykusio polemika išsiskyrė energinga, atvira ir bekompromisė retorika. Vienas pagrindinių šios kritinės polemikos iniciatorių buvo menotyrininkas Herkus Kunčius, kuris 1990 m. publikavo du vienas po kito sekusius straipsnius savaitraštyje *Literatūra ir menas*. Pirmame straipsnyje⁵¹ apie pašto meno reiškinį Kunčius iškėlė meno sampratos kaitos klausimą kaip vieną esminių to laikotarpio problemų. Antrajame, pavadinimu „Atviro meno poreikis“⁵², remdamasis meno avangardo pavyzdžiais, gana abstrakčiai pristatė programines nuostatas, kuriomis turėtų sekti naujo meno apologetai. Anot Kunčiaus, uždaras menas yra tradicinio meno sampratą atitinkantis menas, o atviras menas⁵³ – „iš tradicinių raiškos formų ir eksponavimų būdų išsilaisvinęs konceptualus menas, laisvai bet kur, bet kaip žongliuojantis idėjomis, sąvokomis,

49 Andriušytė 1997: 55.

50 Andriuškevičius 1981.

51 Kunčius, Pašto menas 1990.

52 Kunčius, Atviro meno poreikis 1990.

53 Kunčiaus atviro meno idėja galėjo būti ir tolimas aidas Umberto Eco atviro kūrinio idėjos, tačiau nei Kunčius, nei Grigoravičius apie tai neužsimena. Net jeigu tai ir buvo Eco atviro kūrinio idėjos fragmentai, tai ji savo esme nedaug skiriasi nuo Popperio atvirumo paradigmos.

reikšmėmis, ženklais, kurie įgyja galimybę tarpti visur⁵⁴. Į šį straipsnį netrukus sureagavo menotyrininkas Saulius Grigoravičius, pasiūlęs Kunčiaus atviro meno sampratą praplėsti intelektualumo kategorija, ir Erika Grigoravičienė, kuri grupės „Žalias lapas“ kūrybą pristatančiame straipsnyje⁵⁵ menininkus apibūdino kaip atvirojo meno atstovus. Šią sąvoką netrukus pakeitė šiuolaikinio meno ir tarpdisciplininio meno sąvokos⁵⁶, kurias įtvirtino naujos institucijos: Šiuolaikinio meno centras, Soroso šiuolaikinio meno centras ir „Jutempus“ – tarpdisciplininio meno projektų erdvė.

Būtent naujų institucijų politika, parodų organizavimo principai ir nauja legitimacijos tvarka 10-uju deš. lėmė tolesnę meno sampratos kaitą, kuri geriausiai atsispindėjo konceptualiuose projektinių parodų sumanymuose. Prie tokių etapinių parodų, kurių sumanymuose galima identifikuoti siekį reflektuoti meno sampratos paradigmos kaitą ar kultūrinio karo⁵⁷ apraiškas, galima priskirti: „Tarp skulptūros ir objekto lietuviškai“ (1993 m. SŠMC metinė paroda, kuratorė Raminta Jurėnaitė), „Negrįžtamai“ (1994 m., kuratorius Deimantas Narkevičius), „Dėl grožio“ (1995 m. SŠMC metinė paroda, kuratoriai Raimundas Malašauskas ir Sandra Skurvidaitė), „Išgyvenimui“ (1996 m., kuratorius D. Narkevičius) ir „Sutemos“ (1998 m. SŠMC metinė paroda, kuratoriai Kęstutis Kuizinas, Deimantas Narkevičius, Evaldas Stankevičius).

Pirmoji SŠMC metinė paroda „Tarp skulptūros ir objekto lietuviškai“ svarbi tuo, kad retroaktyviai, t. y. aktualizuoju tendencijas, kurios Lietuvos dailėje prasidėjo dar 9-ajame deš., ir jas identifikuodama 10-ojo deš. pradžios dailėje, konstatavo užsitęsusių ir užstrigusių paradigmos lūžį. Parodos katalogo tekste parodos kuratorė Raminta Jurėnaitė provokuodama ironizavo į tradiciją besidairančių, estetinę poetiką prioritetizuojančių ir rankų darbą mitologizuojančių Lietuvos menininkų laikyseną⁵⁸. Tokia, imanentinė, tik dailės savivokai aktuali tematika ir provokacinė ironija patvirtina, kad 10-ojo deš. pradžioje dailės kritika, o ne menininkai⁵⁹, buvo meno atsinaujinimo programos šaukliais. O tradicija paremtos dailės kritika ir modernumo prioritetizavimas visiškai atitinka pagrindines liberalizmo paradigmos nuostatas – modernumo siekį, paremtą dogmatinio mąstymo kritika, t. y. kritinę modernizuojančią poziciją keičia tradicijos atmetimu paremta modernizacijos tradicija.

1994 m. ŠMC surengtos Deimanto Narkevičiaus parodos „Negrįžtamai“ pavadinimas ne tik atitiko to laikmečio kaitos dvasią, bet ir suponavo tam tikrą pertrūkį

54 Kunčius, Atviro meno poreikis: 5.

55 Grigoravičienė 1990.

56 Sąlyginis sąvokų apibrėžtumas ir dažna kaita yra besikeičiančios paradigmos ženklas.

57 Kultūrinio karo terminu apibrėžiama kova tarp liberalios ir konservatyvios vertybinės sistemos.

58 Jurėnaitė, Tarp skulptūros ir objekto lietuviškai: 10 (Norkus 2014).

59 Net ir naujas raiškos priemonės bandantys įsisavinti menininkai retai kada kritiškai vertindavo pačios raiškos specifiką, išlaikydami raiškos prioritetą prieš kūrinio idėją. Galų gale ir tie menininkai, kurie dar 9-ojo deš. pabaigoje ėmėsi naujų raiškos priemonių (performanso, akcijų, instaliacijų), nebuvo priartėję prie racionaliai konceptualaus idėjų artikuliavimo.

kažko, kas tęsiasi, o tęsiasi tradicijos. Parodoje dalyvavo 6 menininkai: Siri Austeen, Darius Bastys, Saulius Kuizinas, Audrius Novickas, Deimantas Narkevičius ir Artūras Raila. Ta proga išleistame nedideliame lankstinuke buvo pateikta glaustas (pastrai-pos dydžio) parodos sumanymo aprašymas, šiek tiek ilgesni kūrinių pristatymai ir menininkų kūrybinės veiklos chronologija. Paroda pristatoma manifestui būdinga maniera, o visas tekstas skamba taip:

„Parodos dalyviai abejoja menininko-kūrėjo išskirtinumu. Matydami santykio tarp vidinio ir išorinio pokyčius, neklausia, kas yra menas, bet apie tai, kas galėtų būti įtraukta į kūrybinės interpretacijos sferą. Šie menininkai numato objekto, aplinkos ir savęs kaip visumos dalių autonomiškumą bei mobilią sąveiką, paremtą ne vertinimo kriterijais, bet galimybe rinktis.“⁶⁰

Nors šis deklaratyvus tekstas atkartoja pagrindinę filosofo Umberto Eco atviro kūrinio idėją, kuri skelbia interpretacijos galimybių ir pasirinkimo įvairovę, tačiau parodoje pristatomi kūriniai skiriasi nuo to, ką Eco dailėje laikė atviru kūriniu. Atviro dailės kūrinio sampratą jis iliustravo abstrakčios tapybos ir kinetinės skulptūros pavyzdžiais⁶¹. Todėl abejotina, ar yra pagrindo teigti, kad Eco atvirumo samprata, kuri akcentuoja kūrinio entropiškumą ir informacinės komunikacijos tarp kūrinio ir žiūrovo neužbaigtumą, darė įtaką to meto kūrėjams. Priešingai, specifinis kūrinių pavadinimų ir raiškos formų pasirinkimas patvirtina tiesiogines sąsajas su Popperio idėjomis, pvz., Narkevičiaus kūrinys „Uždaros visuomenės reliktas“. Todėl parodos sumanymą aiškinančiame tekste išreiškiamas pliuralizmo prioritetizavimas prieš suabsoliutintą, moralinėmis kategorijomis paremtą vertinimą yra sietinas labiau su kultūrinio liberalizmo idėjiniais principais, o ne Eco idėjomis.

1996 m. Narkevičius kuravo antrą parodą „Išgyvenimui“, kurios dėmesys sutelkiamas į kultūrinį karą, vykstantį tarp siekiančiųjų dailės paradigmos modernizavimo bei integravimo į tarptautinius meno kontekstus ir tradiciją prioritetizuojančių meno pasaulio dalyvių. Parodos kataloge apeliuojama į šiuolaikinio meno paradigmos nebuvimą ir kritinės refleksijos trūkumą⁶².

Parodos „Dėl Grožio“ (1995) sumanymas, koks jis yra pateikiamas parodos katalogo tekstuose, buvo moralės kategorijų revizija, nukreiptas ne tik į estetikos ir grožio kategorijų absoliutizmą, bet ir paliečiantis meno sampratą. Parodos kataloge publikuoti du tekstai, kurie atstovauja dviem skirtingoms ideologinėms pozicijoms ir kalbėjimo būdams: Šliogerio monologas *vs* Malašausko dialogas. Pirmame tekste – Šliogerio „Meno kūrinys ir sankryža“ – kalbama apie kūrybos metafiziką ir meno transcendenciją. Šis tekstas remiasi absoliučiomis kategorijomis ir universalizuojančia retorika bei suponuoja homogenišką ir universalią moralinę sistemą. Antrasis, jam oponuojantis ir netiesiogiai su juo polemizuojantis, dialektinis Malašausko tekstas

⁶⁰ Narkevičius 1994.

⁶¹ Eco 1989: 86.

⁶² Narkevičius, *Negrįžtamai* 1993.

„Vandenį pilstant“ absoliučiai grožio kategorijai priešpriešina pliuralistinę subjektyvią sampratą ir individualią patirtį. Parodos ekspoziciją sudarė įvairių stilių, epochų ir raiškos priemonių kūrinių rinkinys, kuriame atskiri kūriniai nesiekė paneigti vieni kitų, o tik iliustratyviai atkartoto kataloge išryškintą, o parodoje užaštrintą polemiką tarp dviejų moralinių sistemų: konservatyvios-absoliučios-uždarnos ir liberalios-pliuralistinės-atviros. Tačiau vertybinė pozicija buvo aiškiai išreikšta – tai liberali-pliuralistinė-atvira moralinė sistema, kuri leidžia įvairių moralinių pozicijų sambūvį.

Meno sampratos atvėrimo idėjos buvo aktualios iki pat 10-ojo deš. pabaigos. 1998 m. surengta paskutinė 5-oji SŠMC metinė paroda „Sutemos“, kurios rengėjai akcentavo meninių praktikų, besiremiančių naujomis raiškos priemonėmis, svarbą⁶³ ir iš to kylančią meno sampratos problemą⁶⁴. Ši paroda svarbi tuo, kad meninės raiškos būdų kvestionavimas ir hierarchizavimas faktiškai tapo nebeaktualus. Video ir kompiuterinių technologijų prieinamumas ir jų masinis naudojimas kūryboje užbaigė meno sampratos atvėrimo klausimą⁶⁵.

Kitas ryškus ir su liberalizmo ideologinėmis nuostatomis koreliuojantis reiškinys menininkų kūrybinėse praktikose buvo **uždarmo kritika**. Menininkų kūriniuose tuo metu ji reiškėsi dvejopai: buvo nukreipta į tai, kas reprezentavo tradiciją ir iš jos kylantį metafizinį ir dogmatinį mąstymą, arba į tai, ką Popperis vadino uždarnos visuomenės sąmone, o Donskis – konservatyviuoju nacionalizmu. Meno kūrinių, kuriems būdinga santykio su tradicija problematika, analizei svarbus ir paties santykio pobūdis. Galima išskirti du pagrindinius tipus: antagonistinį ir kritišką. Būtina pažymėti, kad liberalioji ideologija, nors ir deklaruodama pliuralizmą ir toleranciją, principingai atmata tradiciją ir ją paremtą mąstymą kaip trukdį racionalumui ir modernėjimui. Todėl kūryba, kuri savo probleminių santykių su tradicija grindžia tik tradicijos iracionalumu ar antimodernumu, atitinka antagonistinius liberalaus mąstymo principus. Kito santykio su tradicija problematikai yra būdingas kritiškumas, kuris iškelia iš inertiško dogmatinio mąstymo kylančias socialines problemas, pvz., supremacizmas ir kt. Šis kritiškas mąstymas peržengia nekritiško antagonistinio liberalaus mąstymo principus. Antagonistinį santykį su dailės tradicija ar metafiziniu mąstymu galima identifikuoti Dainiaus Liškevičiaus darbuose „Stereotipiniai mirties įvaizdžiai“ (1995), „Dievas – dvasinis žmogaus atrakcionas“ (1996) ir „Metafizinis nemalonumas“ (1997) bei Eglės Rakauskaitės darbe „Šokoladinis krucifiksas“ (1995). Ko gero, charakteringiausias 10-ojo deš. antagonistinės kritikos pavyzdys yra Artūro Railos instaliacija „Nostalgija. Arba viskas, kas yra gražu, yra praeitis“, 1996 m. demonstruota

63 Parodos kataloge meno istorikė ir kuratorė Tracey Warr pažymi, kad tai pirmoji Lietuvoje tarptautinė medijų meno paroda (*Sutemos* 1998: 7).

64 Warr, *Sutemos* 1998: 13; Narkevičius, *Sutemos* 1998: 16.

65 Paskutinės parodos, aktualizavusios meno sampratos atvėrimo polemiką, buvo tais pačiais metais surengtos „Po tapybos“ (kuratoriai Lolita Jablonskienė ir Audrius Novickas) ir „Atviri daiktai“ (kuratoriai Rūta Pileckaitė ir Valdas Ozarinskas).

parodoje „Negrižtamai“. Instaliaciją sudarė 6 žemdirbių figūros, surištos iš šiaudų taip, kad atitiktų akademinės dailės vaizdavimo principus, ir televizorius, rodantis pievoje besigakančio arklio vaizdą su svirpiančių žiogų garsais. Instaliacijos struktūra, medžiagiškumas ir retorika yra atvirai nukreipta į moderniosios Lietuvos dailės kanoną, prioritetizuojantį valsietiškas moralines vertybes. Semantiškai šiam kūriniai antrino Evaldo Janso 1997 m. „Jutempus“ galerijoje demonstruota instaliacija „Meno morfologija“, kurią sudarė medinis kiaulių gargas su gyvais paršeliais.

Kaip charakteringiausias liberalios socialinės kritikos pavyzdžius 10-ojo deš. pirmos pusės Lietuvos dailėje galima įvardyti Railos objektą „Lopšys, garantuojantis pragmatišką infantilumą“ (1994; iš pjaunan-

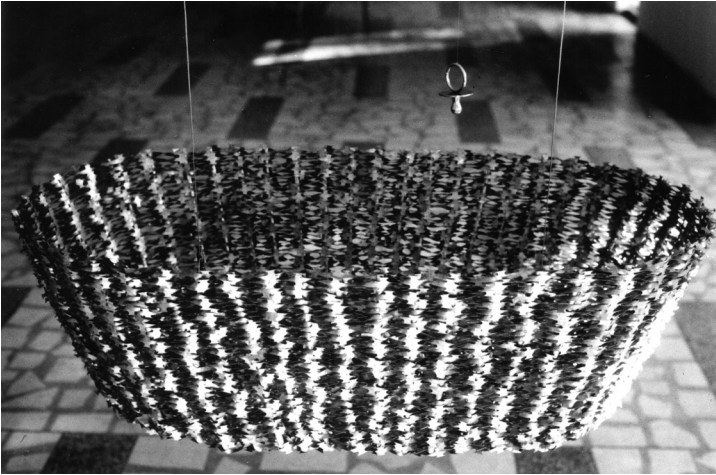
čios vielos pintas lopšys, plienas), Narkevičiaus objektus „Neatviros visuomenės reliktas (Atvira iš šešių)“ (1994; į šešias dalis padalinta spinta) ir „Niekada atgal“ (1994; vaikiška lovelė, parafinas). Visi šie kūriniai eksponuoti vienoje parodoje „Negrižtamai“. Parodos politinį angažuotumą atvirai išreiškė pavadinimas, deklaruojantis ontologinį (tradicijos, paradigmos) pertrūkį, o ideologinį atskleidė atskiri kūriniai ir jų semantinis bendrumas. Vienas tokių kūriniių – Narkevičiaus „Neatviros visuomenės reliktas (Atvira iš šešių)“,

2 pav. Deimantas Narkevičius. „Niekada atgal“, 1994. Vaikiška lovelė, parafinas

3 pav. Artūras Raila. „Nostalgija. Arba viskas, kas yra gražu, yra praeitis“, 1996. Instaliacija

4 pav. Artūras Raila. „Lopšys, garantuojantis pragmatišką infantilumą“, 1994.
Pjaunanti viela, plienas

jauseną ir šios jausenos reikšmę tapatybei. Anot Kristevos, begalybės jausmas yra grėsmė identiteto vientisumui, bet kartu ir kitas laisvės apibrėžimas⁶⁶. Toks psichoanalize grindžiamas sąmonės aiškinimas koreliuoja su paties menininko pateiktu kūrinio aiškinimu: „Lopšys, garantuojantis pragmatišką infantilumą, yra sąmonės būseną <...>“⁶⁷.

Išvados

Lietuvos dailės procesai 10-uju deš. buvo paženklinoti ilgo legitimacinio kultūrinio karo dėl kultūrinės erdvės demokratizacijos ir atvėrimo modernėjimui. Didelę reikšmę (bet ne absoliučią) šiems procesams turėjo Atviros Lietuvos fondas, kurio propaguojama liberali moralinė sistema atitiko tiek bendras to meto nuotaikas, tiek pastebimą kultūrinę įtaką vietos inteligentijai dariusios užsienio lietuvių „Santaros-Šviesos“ federacijos idėjinės nuostatas, ir tai leido mobilizuoti nemažą dalį inteligentų bei intelektualų ir įgyvendinti įspūdingą liberalizmo idėjomis paremtą kultūros programą. Šio fondo ir jo kultūros programos – SŠMC veikla darė stiprią įtaką Lietuvos dailės raidai 10-uju deš., kai valstybė išgyveno sudėtingas struktūrines permainas ir ekonominę krizę. ALF ir SŠMC ne tik skatino dailės raiškos atsinaujinimą, prisidėjo prie meno paradigmos atsinaujinimo ir legitimavimo, įdiegė modernius vadybos principus (kurie, beje, irgi remiasi liberalizmo idėjiniais principais), bet ir ideologiškai tiesiogiai ir netiesiogiai veikė dailės savivoką bei menininkų raišką, o tai padėjo susiformuoti kultūrinio liberalizmo paradigmai.

⁶⁶ Kristeva 2009: 156.

⁶⁷ Raila, *Negrįžtamai* 1993.

kurio pavadinimas yra Popperio idėjos parafrazė. Neatsitiktinis čia ir Railos lopšio bei Narkevičiaus vaikiškos lovelės ikonografinis pasirinkimas, iliustratyviai atkartojantis Popperio uždaro sąmonės alegoriją. Vaizdingą psichoanalize grindžiamą uždaro ir atviros sąmonės aiškinimą pateikia filosofė Julia Kristeva svarstymuose apie begalybės

Lietuvos dailėje išryškėję *decentralizacijos, viešosios erdvės demokratizacijos, meno sampratos atvėrimo* siekiai ir *uždarumo kritika* yra to laikotarpio problematika, kuri koreliavo su liberaliomis moralinėmis nuostatomis ir buvo retorinė pozicija kultūrinėse kovose su traumuotu uždaru nacionalizmu.

Gauta 2016 12 13

Priimta 2016 12 19

Literatūra

1. Aleksandravičius, E. Išlaisvintas liberalizmas ar posovietinis belaisvis? *Lietuviškasis liberalizmas*. 2. Sud. L. Donskis. Vilnius: Versus aureus, 2012: 18.
2. Anderson, B. *Išvaizduojamos bendruomenės. Apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir plitimą*. Vilnius: Baltos lankos, 1999.
3. Andriūšytė, R. Dailės grupuotės – organizacinio meno gyvenimo naujovė. *Lietuvos dailės kaita 1990–1996: institucinis aspektas*. Vilnius: AICA, 1997: 55–64.
4. Andriūškevičius, A. Mindaugo Navako skulptūra. Ištakos ir inspiracijos. *Kultūros barai*. 1981. 6: 46–49.
5. Atviros Lietuvos fondui 15. *7 meno dienos*, 2006 01 27 [interaktyvus]. Prieiga per internetą: http://www.7md.lt/archyvas.php?leid_id=693&str_id=5454 [žiūrėta 2016 11 23].
6. Baranova, J. Ar gyvensime atviroje visuomenėje? *Literatūra ir menas*. 1990 01 13, 2(2251): 2–3.
7. Citvarienė, D. *Ideologiniai Lietuvos meno diskurso pokyčiai XX a. paskutiniajame dešimtmetyje*. Daktaro disertacija. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2008.
8. Cranston, M. Ideology. *Encyclopedia Britannica*. 2012 [interaktyvus]. Prieiga per internetą: <https://www.britannica.com/topic/ideology-society> [žiūrėta 2016 11 20].
9. Donskis, L. Atviros visuomenės ir kultūros kūrimas. *Kultūros barai*. 1990. 9: 2–37.
10. Donskis, L. *Tapatybė ir laisvė: trys intelektualiniai portretai*. Vilnius: Versus aureus, 2005.
11. Eco, U. *The Open Work*. USA: Harvard University Press, 1989.
12. Esanu, O. What was contemporary art? *Artmargins*. 2012. 1 [interaktyvus]. Prieiga per internetą: http://www.mitpressjournals.org/doi/pdf/10.1162/ARTM_a_00003 [žiūrėta 2016 11 20].
13. Gibbs, J. *Gorbachev's glasnost: the Soviet media in the first phase of perestroika*. Texas a & M University Press, 1999.
14. Grigoravičienė, E. Cezario pjūvis. *Literatūra ir menas*. 1990 06 09: 6–7.
15. Grigoravičius, S. Intelektualus menas – alternatyva tradicijai. *Literatūra ir menas*. 1990 06 09: 6–7.
16. Hlavajova, M. Towards the normal: negotiating the “Former East”. *The Manifesta Decade. Debates on Contemporary art Exhibitions and Biennials in Post-wall Europe*. USA: MIT Press, 2005: 153–163.
17. *Išgyvenimui*. Parodos katalogas. Vilnius: ŠMC, 1996.
18. Jokūbaitis, A. Apie atvirą ir uždara visuomenę. *Verslo žinios*. 2015 12 04 [interaktyvus]. Prieiga per internetą: <http://vz.lt/laisvalaikis/akiraciai/2015/12/04/apie-atvira-ir-uzdara-visuomene> [žiūrėta 2016 11 23].
19. Jurėnaitė, R. Dailę remianti fundacija – Soroso šiuolaikinio meno centras. *Lietuvos dailės kaita 1990–1996: institucinis aspektas*. Vilnius: AICA, 1996: 26–37.
20. Kelner, P. George Soros. *Encyclopedia Britannica*. 2016 [interaktyvus]. Prieiga per internetą: <https://www.britannica.com/biography/George-Soros> [žiūrėta 2016 11 20].
21. Kohn, H. Nationalism. *Encyclopedia Britannica*. 2009 [interaktyvus]. Prieiga per internetą: <https://www.britannica.com/topic/nationalism> [žiūrėta 2016 11 22].
22. Kristeva, J. *Maišto prasmė ir beprasmybė. Psichoanalizės galios ir ribos*. I. Vilnius: Charibdė, 2009.
23. Kunčius, H. Atviro meno poreikis. *Literatūra ir menas*. 1990 04 28: 5–7.
24. Kunčius, H. Pašto menas. *Literatūra ir menas*. 1990 04 14: 7.
25. Laučius, V. E. Kūris: vyriausybė artėja prie įgaliojimų nutūkimo. 2011 03 03 [interaktyvus]. Prieiga per internetą: <http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/ekuris-vyriausybe-arteja-prie-igaliojimu-nutrūkimo.d?id=42669765> [žiūrėta 2016 11 25].

26. *Lietuviškasis liberalizmas*. 2. Sud. L. Donskis. Vilnius: Versus aureus, 2012.
27. Liutkus, V. Valstybinė dailės politika: scenarijai ir galimybės. *Lietuvos dailės kaita 1990–1996: institucinis aspektas*. Vilnius: AICA, 1996: 11–18.
28. *Negyžtamai*. Parodos lankstinukas. Vilnius: ŠMC, 1993.
29. Norkus, Z. *Du nepriklausomybės dešimtmečiai*. Vilnius, 2014.
30. Platelis, K. Intelektualų vaidmuo atkuriant Lietuvos valstybę. *Literatūra ir menas*. 2012 03 09, Nr. 3370 [interaktyvus]. Prieiga per internetą: http://cia.libis.lt:8080/archyvas/viesas/20120615095206/http://www.culture.lt/lmenas/?leid_id=3370&kas=straipsnis&st_id=19397 [žiūrėta 2016 11 20].
31. Popper, R. K. *Atvira visuomenė ir jos priešai*. Vilnius: Pradai, 1998.
32. Soros, G. Towards open societies. *Foreign Policy*. 1995. 98 (Spring): 65–75.
33. Streikus, A. *Kontroliuojami kultūriniai ryšiai su užsieniu*. 2011 [interaktyvus]. Prieiga per internetą: <http://sovietcase.eu/en/wp-content/uploads/2012/02/A.-Streikaus-tyrimas.-Kult.-ryšiai.pdf> [žiūrėta 2016 11 22].
34. *Studijuojantiems politologiją*. Sud. G. Vitkus. Vilnius: Šviesa, 1990.
35. *Sutemos*. Parodos katalogas. Vilnius: ŠMC, 1998.
36. Šepetytys, N. Pabudome ir kelkime. Keli etidai apie Sąjūdžio vaikystę. *Naujas Židinys-Aidai*. 2003. 5: 224–268.
37. Šliogeris, A. *Konservatoriaus išpažintys: 1988–1994 metų tekstai*. Vilnius: Pradai, 1995.
38. *Tarp skulptūros ir objekto lietuviškai*. Parodos katalogas. Vilnius: SŠMC, 1993.
39. Winston, H. V. Early years of the Gorbachiov era: an introduction. *Milestones in Glasnost and Perestrojka: Politics and People*. Ed A. Hewett ir V. H. Winston. JAV: Brookings Institution, 1991: 3–10.
40. Žibaitis, R. Polemikos ringe. *Kultūros barai*. 1988. 7: 7–11.
41. *Краткий политический словарь*. Москва: Политиздат, 1987.

Giedrius Gulbinas

The paradigm of openness and liberal ideas in the Lithuanian contemporary art in the 1990s

Summary

The article deals with the political and ideological context of the 1990s, the spread of ideas of cultural liberalism and its impact on the culture at the time. The aim of the article is to define the concept of openness as one of the main discourses in the Lithuanian contemporary art of the 1990s by revealing a complex political and cultural meaning of openness and its relation to the liberal ideology and identifying its manifestations in the processes and phenomenon of contemporary art in Lithuania. The main topic of the article is based on the concept that ideas of cultural liberalism which were popular among a significant part of intellectuals were also important to Lithuanian artists. The manifestation of *institutional decentralisation*, *democratisation of public space*, *opening of the concept of art* and *critique of closed* were visible both in common processes and directly expressed in the artworks of that time.

KEYWORDS: cultural liberalism, openness, decentralisation, democratisation, social critique